
Александра Димитријевић
(Универзитета у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици)

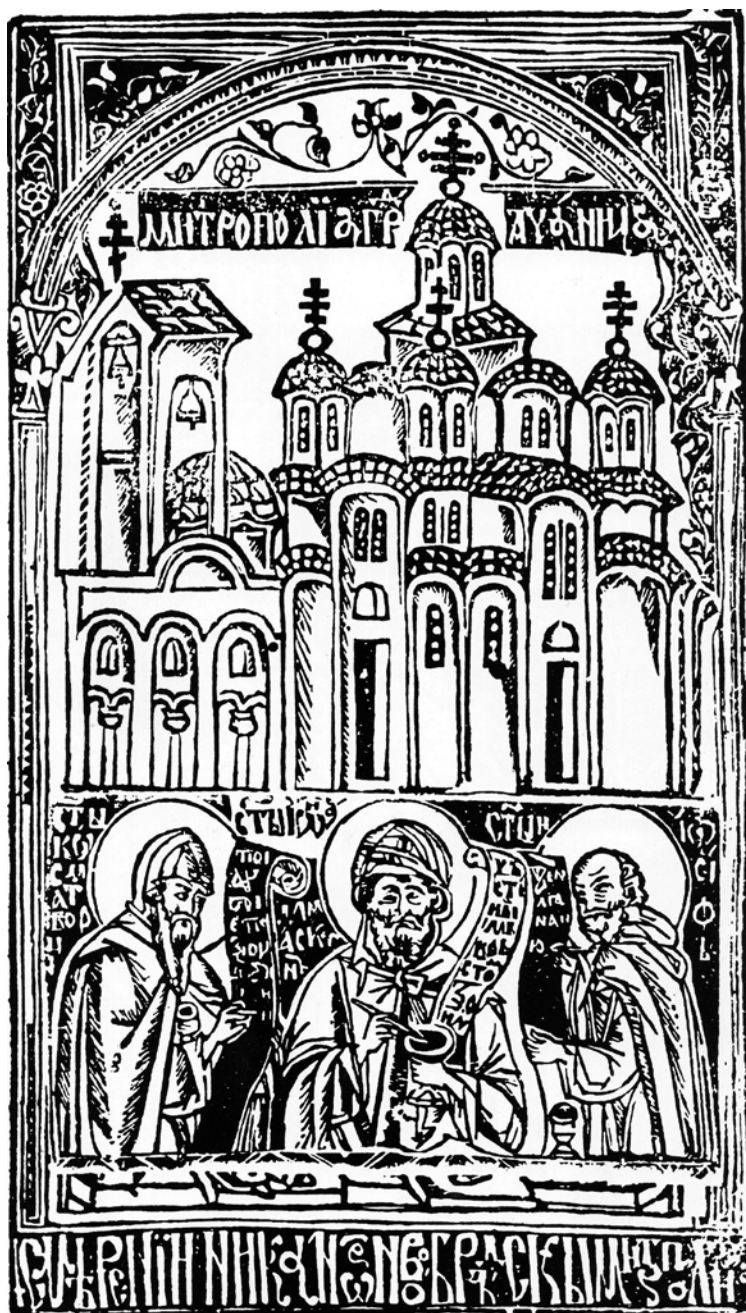
ПИТАЊЕ ПОСТОЈАЊА КУЛЕ ЗВОНИКА НАД СПОЉНОМ ПРИПРАТОМ МАНАСТИРА ГРАЧАНИЦЕ

Апстракт: Питање постојања куле звоника на грачаничкој припрати је комплексно, из неколико разлога. Први разлог је да никакви писани подаци о звонику не постоје, нити су пронађени остаци звоника, затим, једини податак о постојању звоника је графички приказ цркве из 1539. са фронтисписа штампаног Октоиха, на основу којег се не може са сигурношћу утврдити његов тачан положај, и као трећи разлог се може навести и то да неколико истраживача различито тумаче и различито претпостављају његов положај на основу остатака темеља два ступца, за које се не може тврдити коју су тачно функцију имала. Судајући на основу сачуваног фронтисписа, грачанички звоник, као и звоници на, Богородици Љевишкој и у Пећи, припадао би посебној групи звоника, грађених изнад припрате, а који се јављају од почетка XIV века. Оно што чини заједничку одлику овакве групе звоника је њихов положај у односу на цркву, у њеној подужној осовини, уклопљен у горњу конструкцију нартекса. У науци је прихваћено мишљење да су звоници грађени уз епископске цркве још из времена св. Саве (жички звоник, сопоћански звоник), и да се та пракса и касније настављала. Када би се утврдило да је над грачаничким ексонартеком постојао звоник, онда би он, поред наведених разлога, највероватније био подигнут и због налагања литургијских потреба, а поред своје практичне намене, доприносио би и монументалнијем изгледу цркве.

Кључне речи: Грачаница, спољна припрата, епископско седиште, цар Душан

Појава, као и употреба звона најчешће се прати од античког периода, а преваходна намена им је била позивајућа, оглашавање звоњавом, док је за време раног хришћанства, због тајности вероисповедања, звук звона био потиснут из римске традиције.¹ У току средњег века, како се развијало

¹ Н. Дебљовић-Ристић, *Појава и значај употребе звона и подизање кула-звоника у црквеном градитељству средњовековне Србије крајем 12. и почетком 13. века*, у:

Сл. 1 Графички приказ манастира са ексонартексом и кулом звоником на полеђини прве стране Октоиха из 1539. године.

Fig. 1 Graphic representation of the monastery with exonarthex and bell tower on the back of the first page of the Octoich from 1539.

богослужење, уместо звона, користила су се клепала сачињена од дрвета, а након тога су у употребу ушла и метална била, чији је звук веома подсећао на звук звона, док звона као таква, тек касније задобијају битну улогу у означавању хришћанског живота.²

Звона се на Истоку јављају пре VI века, када су употребљавана у различите сврхе.³ Сматрало се да су у Византију звона стигла из Италије, где је за Храм Свете Софије у Цариграду венецијански дужд Урс Патриције послао 865. године грчком цару Михаилу Трећем на дар дванаест звона, што се доводило у везу са подизањем зиданог звоника испред ексонартекса исте.⁴ Новија истраживања доводе у питање веродостојност ове тврдње. Многобројни сачувани споменици потврђују да звонницама није постојало једно и усталено место, из разлога што се звоници сусрећу на различитим местима у односу на цркву; приљубљени уз једну од страна или углова цркве, као потпуно самостална грађевина, или могу бити и на средини прочеља цркве, изнад нартекса или портика.⁵

У средњовековној Србији у оквиру црквеног градитељства појава кула звоника представљала је одраз друштвених, културних, историјских и уметничких околности, у којима су се укрштали хришћански утицаји са Истока и они који су преузимани од утицајног Запада, стварајући специфичну синтезу у архитектури.⁶ Велики допринос и пресудан утицај за развој монаштва, припада светом Сави Српском, јер он своја искуства, образовање и знања која стиче боравећи у манастирима Свете Горе, преиначује у обликовање сваког сегмента верског и духовног устројства. Овај пресудан утицај св. Саве, нарочито путем писаних извора попут типика, огледа се и у усложњавању архитектуре храмова и њиховог унутрашњег простора.⁷ С тога се интензивна изградња или доградња кула звоника, везује за градитељска настојања св. Саве, а потом и за његову улогу првог српског архиепископа. Архитектура и различити облици уметничког стварања бивају још изражајнији начин за испољавање како црквених тако и политичких тежњи.⁸ Најстарије датовање куле звоника може се пронаћи

Модерна конзервација 7, Београд 2019, 94.

² Исто, 94; С. Станојевић, *Била, клепала и звона код нас*, у: Глас Српске краљевске академије СЛП, Београд 1933, 81–90.

³ О. М. Кандић, *Куле звоници уз српске цркве XII-XIV века*, Зборник за ликовне уметности 14, Нови Сад 1978, 5.

⁴ Исто, 6.

⁵ С. N. Barla, *Form and Evolution of Byzantine Bell-towers*. Athens 1959, 9-15; А. Димитријевић, *Осврт на питање ексонартекса и куле звоника у Грчаници*, у: Лухорски запис. Темнић, Севојно-Крушевац 2021, 303; А. Rodriguez Suarez, *Bell Ringing on Mount Athos during the Ottoman period II: Bells*, in: Deltion of the Christian Archeological Society, Series 4, Vol. 42, Athens 2021, 387-414; eadem. *Bells and Bell Ringing in Medieval Serbia and Bulgaria*, in: Rtudes Balkaniques LVII, 3, Sofia 2021, 453-503.

⁶ Н. Дебљовић-Ристић, *Појава и значај употребе звона*, 96.

⁷ Н. Дебљовић-Ристић, *Појава и значај употребе звона*, 95-98.

⁸ Исто, 98.

Сл. 2 Звоник над ексонартексом Богородице Љевишке. Фотографија преузета са: https://www.blagofund.org/Archives/Prizren/Ljeviska/Pictures/Architecture/PRIZREN_5_E67B6538-2.html

Fig. 2 Bell tower above the exonarthex of the Bogorodica Ljeviška.

на остацима јужне куле цркве Св. Николе код Куршумлије.⁹ Нешто раније, куле звоници се јављају и ван српских територија, на цркви Светог Спаса на врелу реке Цетине, у Бискупији код Книна.¹⁰

Анализирајући звонике изнад нартекса, Ђ. Бошковић износи три претпоставке о њиховом пореклу и развојном путу. Он претпоставља следеће: трансформацијом кула пред нартексом у јужној Србији се развија тип звоника изнад нартекса, и као такав, пренет је у моравску архитектуру, након тога у Бугарску. Претпоставља да је у другом случају, тај цео низ споменика можда ипак настао под утицајем св. Софије, те је пут био Цариград-Бугарска-јужна Србија-моравска област, и као трећу могућност истиче да су цркве опонашале поједине старије узорне који данас не постоје.¹¹

⁹ Б. Вуловић, *Црква св. Николе код Куршумлије*, сл. 1, 4, 13, Зборник архитектонског факултета III, свеска 7, Београд 1956/57; М. Чанак-Медић, Ђ. Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I. Цркве у Топлици и долинама Ибра и Мораве*, Београд 1986, 15-30; Е. Зечевић, *Немањине цркве у Топлици у свету археолошких истраживања*, докторска дисертација, Београд 2013, 34-40.

¹⁰ М. Васић, *Архитектура и скулптура у Далмацији*, Београд 1922, 107—111.

¹¹ G. Boscovic, *Note sur les analogies entre l'architecture serbe et l'architecture*

С. Ненадовић у својим разматрањима наводи да група споменика који поседују две куле пред нартексом, води порекло од сиријских споменика V и VI века, који су на наше просторе допрли из романичке и готичке архитектуре. Како он даље тумачи, начин на који је завршена кула св. Николе у Куршумлији, може бити да је имала утицаја на љевишкин звоник,¹² који је касније постао узор осталим звоничима прве половине XIV века, као што су звоници грачаничког и пећког ексонартекса. Захваљујући ексонартексу Љевишке појавиле су се спољне припрате са кулама и на многим другим црквама, углавном на оним црквама које су биле епископска седишта.¹³ Након формирања независне Српске цркве, уследило је интензивније подизање кула звоника, чиме се ширење и утемељење православне хришћанске вере означавало изградњом сакралних здања или њиховом доградњом.¹⁴ Сматра се да је св. Сава поделио читаву територију тадашње државе на дванаест епархија Српске цркве, од којих су две постављене у приморју.¹⁵ После љевишког ексонартекса, пространи ексонартекси се редовно дограђују са једном кулом звоником, као што је случај са Грачаницом, и припадају типу отворених портика, који су се тек касније затварали према спољашњости.

Место звоника на грачаничкој припрати је комплексно, из неколико разлога; први разлог је да никакви писани подаци о звоничу не постоје, нити су пронађени остаци звоника; једини податак о постојању звоника је графички приказ цркве из 1539. са фронтисписа штампаног Октоиха, на основу којег се не може са сигурношћу утврдити његов тачан положај (слика бр. 1). Б. Вуловић у свом истраживању Грачанице, помиње откривање темеља пара масивних стубаца, који су на основу снажне субструкције, највероватније првобитно носили звоник, али свакако отежавајућу околност чини и тај податак да се ни у једном запису не може наћи ни помен о томе да је црква имала звона.¹⁶ Неколико истраживача различито тумаче и различито претпостављају његов положај на основу поменутих остатака темеља два ступца.¹⁷

bulgare au Moyen-Age-Le probleme du clocher au-dessus du narthex dans l'architecture des Balkans, Actes du IV congres international des etudes byzantines, Bulletin de l'institut Archeologique Bulgare 10 (1936), 73-75.

¹² Б. Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, у: Саопштења VII, Београд 1966, 78. и нап. 427; С. Ненадовић, *Богородица Љевишка-њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог доба*, Београд 1963, 71.

¹³ Б. Вуловић, *Раваница*, 73.

¹⁴ S. Popović, *The Serbian Episcopal Sees in the Thirteenth Century*, Старица I, Београд 2001, 171-184; Н. Дебљовић-Ристић, *Појава и значај употребе звона*, 99.

¹⁵ Н. Дебљовић-Ристић, *Појава и значај употребе звона*, 99; С. Пејић, *Катедрална средишта Српске цркве 1219. године*, Београд 2019, 17.

¹⁶ Б. Вуловић, *Нова истраживања архитектуре Грачанице*, у: Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 168.

¹⁷ Према мишљењу Б. Вуловића *Нова истраживања*, 168. ексонартекс је био подељен на шест правилних квадратних поља, и над средњим западним травејем је највероватније стајала кула звоник. Да је трем био подељен на шест једнаких квадратних поља потврђује и Мијовић у, *О генези Грачанице*, Византијска уметност почетком

Сл. 3 Ктиторски портрет са представом пећког ексонартекса са кулом звоником, детаљ. Фотографија преузета са: <https://www.blagofund.org/Archives/Рес/Hodegetria/Pictures/Nave/WestArmofttheCross/WestWall/282N1916.html>

Fig. 3 Portrait of the founder with a representation of the Peć exonarthex with a bell tower, detail.

У два позната типика, Студеничком и Хиландарском, наводе се звучни позиви на богослужење путем употребе клепала, била или звона. Водећи се подацима из шесте главе Студеничког типика која говори о тумачењу часова и о упутствима за вечерња и јутрења, и где се описује позив на полуноћну службу: „Ударивши тада у клепалце“ [...] „потом у велико клепало клепала, а потом и у метално“, позивајући на јутарње словословље, чији почетак означава „лупање звона“,¹⁸ а имајући у виду да су се вечерња и јутрења у току целе године завршавала у нартексу, могуће је говорити да је грачаничка спољна приправа имала звоник и пре 1539. године. В. Ђурић, потврђује и то да су спољне приправе са кулама звоничима саставни део катедралних цркава у Србији, и његово мишљење је у литератури

XIV века, Грачанички симпозијум 1973, Београд 1978, 154-155, са чиме се слаже и Ђурић *Грачаница, архитектура*, Београд 1988, 53. Б. Тодић и М. Чанак-Медић, *Манастир Грачаница*, Београд 2017, тумаче да травеји нису били квадратног облика, сем средњег травеја на источној страни, испред улаза у цркву, над којим је могла да постоји калота или кула звоник. Да је грачанички звоник заправо можда био изграђен и без темеља, тумачи О. Недић, *Графичке представе српских манастира као изворни подаци при конзерваторско-реставраторским радовима*, ЗЗСК 9, 1958, 33-34; В. Кораћ, *Грачаница: простор и облици*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, нап. 6.

¹⁸ Н. Дебљовић Ристић, *Појава и значај употребе звона*, 95; Свети Сава, *Студенички типик*, Манастир Студеница 2018, 59.

прихваћено.¹⁹ Ђурић закључује да су звоници грађени уз епископске цркве још из времена св. Саве, и да се та пракса и касније настављала, било да су грађени двојни звоници, један звоник, било да су грађени испред нартекса или над њим, а дешавало се да је уместо звоника некада озидана слепа калота.²⁰

Грачанички звоник као и звоници на Богородици Љевишкој и у Пећи, припадају посебној групи звоника, грађених изнад припрате, а који се граде од почетка XIV века. Оно што чини заједничку одлику овакве групе звоника је њихов положај у односу на цркву, у њеној подужној осовини, уклопљен у горњу конструкцију нартекса. С обзиром да је и само питање везано за ктиторство и датовање спољне припрате Грачанице веома комплексно, не изненађује и то што се ни у једном документу не налазе подаци везани за постојање звоника над истом.²¹ Не може се са сигурношћу тврдити да је Грачаница, без обзира што је била катедрална црква, имала звоник пре 1539.²² Међутим, ако се узме у обзир да је грачанички ексонартекс изграђен у слично време када и пећки и онај на Богородици Љевишкој, може се поставити питање због чега Грачаница, као катедрална црква не би већ око 1330. могла имати изграђен звоник, који би у том случају био једновремено изграђен и са самом припратом, за коју се пак претпоставља да је тих година могла бити изграђена.

Међутим, једна околност која се десила средином четрдесетих година XIV века могла би можда да резултира доградњом куле звоника над грачаничким ексонартексом баш у ово време. Наиме, уколико се узме у обзир да је грачаничка спољна припрата саграђена за време Стефана Уроша III Дечанског и младог краља Душана, могуће је да је након свог проглашења за цара у Скопљу 1346. године, Душан, додао кулу звоник. Тако устројеним западним постројењем са кулом звоником, цар Душан би обележио своју врховну власт и Грачаницу као катедрално седиште, пратећи већ устаљену традицију коју су утемељили његови преци. Како новија историографска истраживања сазнају, ктитор првобитне цркве светог Ђорђа у Будимљу је Тихомир, брат Стефана Немање²³, који је тек након што му је званично било признато достојанство великог жупана, својој једнобродној грађевини додао западно прочеље са две куле.²⁴ Врло слично поступа и Стефан Првовенчани и пре, а и након проглашења аутокефалности. Првовенчани, непосредно пре самосталности Српске цркве у другој деценији XIII века, уз храм св. Николе у Куршумлији (који је недуго потом проглашен за епископско седиште), дограђује две куле на западном про-

¹⁹ В. Кораћ, *Студеница хвостанска*, 121-123; М. Шупут, *Архитектура пећке припрате*, 58; О. М. Кандић, *Куле звоници*, 70.

²⁰ В. Ј. Ђурић, Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку I (XI-XIII век)*, Београд 1997, 130-133; О. М. Кандић, *Куле звоници*, 70.

²¹ *Исто*, 63.

²² *Исто*, 68.

²³ И. Стевовић, *Прве српске епископске цркве: запажања о историји и архитектури*, ЗМСЛУ, Нови Сад 2016, 44.

²⁴ М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989, 76, 88.

Сл. 4 Представа куле звоника над спољном припратом манастира Грачанице.

Fig. 4 Representation of the bell tower above the outer narthex of the Gračanica monastery.

чељу, чиме је указивао на континуитет власти и сопствене супремације.²⁵ Првовенчани и након проглашења аутокефалности, уз жички ексонартекс додаје кулу звоник, што ће касније представљати главну смерницу за настанак потоње архитектуре грађене у доба владавине Немањића.²⁶

Уколико је Душан подигао првобитни звоник након свог проглашења за цара, онда би он следио пример својих предака, који су такође након стицања вишег владарског ранга уз катедрална седишта додавали куле звонике. Душан би самим тим, с обзиром да се угледао на свог деду краља

²⁵ И. Стевовић, *Прве српске епископске цркве*, 47.

²⁶ Н. Дебљовић Ристић, *Појава и значај употребе звона*, 98; М. Чанак-Медић, Д. Војводић, Д. Поповић, *Жича*, Београд 2014, 121.

Сл. 5 Кула звоник над спољном припратом манастира грачанице, детаљ.

Fig. 5 Bell tower above the outer narthex of Gračanica monastery, detail.

Милутина, његову задужбину Грачаницу, као епископско седиште, додатно нагласио сложеним визуелно-звучним феноменом, чиме би подигао свест о значају овог важног идеолошко-политичког и монашког седишта.²⁷

Оно што би се издвојило као још једна недоумица јесте и питање због чега би, с обзиром на свој катедрални статус, Грачаница имала звоник који је био изграђен само од неког трошног материјала, узимајући у обзир чињеницу да су облици, начин конструкције и обрада фасада звоника зависили од истих елемената примењених на црквама при којима су били грађени, и као такви били су прилагођени правцима развитка којима се кретала архитектура храмова, са свим својим обележјима. Међутим, имајући у виду забрану коришћења звона која је установљена још у време Мехмеда II (1451-1481), ипак нас не може изненадити то што је звоник био изграђен од трошног материјала и што касније није био обновљен.²⁸ Не зна се како је звоник пострадао, али с обзиром на материјал од којег је био изграђен, било је могуће да је био срушен неком временском непого-

²⁷ Н. Дебљовић Ристић, *Појава и значај употребе звона*, 99.

²⁸ М. Чанак-Медић, Д. Војводић, Д. Поповић, *Манастир Жича*, Београд, 433.

дом или земљотресом, са друге стране, врло је могуће да се уништавање звоника и затирање материјалних трагова о постојању куле звоника, може приписати турским разарањима у њиховом дугом периоду владавине на овим просторима.

Уколико звоник није био изграђен у слично време као и спољна приправа, већ много касније, разлог за подизање звоника баш око 1539. године можемо наћи у начитаном и способном митрополиту Никанору који је у то време столовао у Грачаници. Обнова коју је на ексонартексу предузео митрополит Никанор, подразумевала је радикалне промене на горњим зонама. Може бити да је он, имајући у виду катедрални карактер цркве, и желећи можда да звоник искористи као специфичан архитектонски мотив, био ктитор тог звоника, те му је из финансијских разлога било лакше да поручи изградњу дрвеног звоника над спољашњом припратом манастира.

Оно што грачаничку кулу звоник знатно разликује од кула звоника у Пећи и у Богородици Љевишкој је та што се на звонцима у Пећи и Љевишкој низ функционалних делова јасно распоређују по вертикалној оси, док грачанички звоник, судећи на основу графичког приказа, делује да је имао само функцију носача звона. Звоник на Богородици Љевишкој подигнут је као органски, саставни део саме црквене грађевине, и издиже се из отвореног ексонартекса имајући у подножју и на спрату, функционалну везу са двама капелама које су смештене северно и јужно од прилаза ка месту где су се налазила звона (сл. 2).²⁹ Звоник је витак и прозрачан, отворен са свих страна лучно засведеним отворима.³⁰ Покривен је полукалотом која почива на пандантифима и луцима изнад великих горњих отвора.³¹ Читав звоник супериорно надвисује таласасти ритам сводова и купола, за разлику од грачаничког, чија импозантност није била у тој размери. Положај који је имао љевишкин звоник, не проналази се ни међу византијским споменицима, док се једина аналогија може успоставити са малом црквом Самарине у Месини из XII века, с тим што је она имала звоник знатно мањих и скромнијих димензија.³² Што се тиче звоника на Пећкој Патријаршији, он се такође једино на основу ктиторског портрета архиепископа Данила II може тумачити, као и на основу описа из *Живота краљева и архиепископа српских* (сл. 3). Овај звоник се као и грачанички и звоник на Љевишкој, налази изнад средњег западног поља спољне приправе, с тим што је, за разлику од оног на грачаници био највероватније зидан. Између спрата и цркве, налазила се катихумена,³³ док је на спрату постојала капела посвећену Данилу Столпнику, из које се управо преко

²⁹ Д. Панић, Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Приштина/Београд 2007, 35; С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 70-71.

³⁰ С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 71.

³¹ *Исто*, 71.

³² А. Blonet, *Expedition scientifique de Moree*, Paris, 1831, 21; В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 2010, 195-196; В. Милjkовић, *Semantra and bells in Byzantium*, in: *Zbornik radova Vizantološkog instituta LV*, Beograd 2018, 285.

³³ М. Шупут, *Архитектура пећке приправе*, 54-59.

катихумене могло ићи до западног прозора цркве.³⁴ На ктиторском моделу цркве, види се последњи спрат звоника, са издуженим двојним отвором, где су била смештена звона, док је кров био висок и пирамидалан и прекривен оловним плочама као и кров цркве.³⁵

Звоник на Грачаници, судећи на основу графичког приказа из 1539. године, издваја се у посебну целину изнад ексонартекса, четворостран је, има двосливни кров, и отворен је на последњем спрату дводелним отворима, јер су ту била смештена звона (сл. 4). На тај начин, звоник делује лако и прозрочно. Сходно томе је циљ овог модела звоника највероватније био да се са што мање материјала, односно дрвене грађе, добије довољно изражајна и стабилна конструкција. Изграђен над ексонартексом, обележавао је улаз у храм и није угрожавао надмоћност главне куполе цркве, како због своје прозрочне конструкције, тако и због тога што је највероватније био нижи у односу на њу. Фасада звоника не обилује архитектонским украсима. По свом положају, архитектонском и конструктивном решењу, које се једино може закључити на основу сачуваног фронтисписа, као и по обликовној концепцији, препознаје се да висина на којој је била подигнута кула звоник, указује на познавање услова неопходних за добијање извесне јачине простирања звука. Не може се тврдити ни каква је била комуникација између приземног и спратног дела звоника. Можда је искоришћен систем сличан оном за приступање катихумени, а који подразумева дрвено степениште у југозападном ступцу цркве којим се долазило до те просторије.³⁶ У сваком случају, никаквих материјалних доказа за било какву претпоставку у вези тога нема, и само би додатна археолошка истраживања евентуално могла довести до убедљивијих података.

Што се тиче обликовања унутрашњег простора цркве, звоник над спољном припратом Грачанице, има споредну улогу, наине изграђен над самом припратом, његова целокупна величина се није могла сагледати, нити је његова изградња на било који начин угрожавала морфологију ентеријера грађевине. Док са друге стране, за изглед спољашњег обликовања грађевине, звоник у овом случају има улогу елемента који умирује разубеђеност масе цркве. Оно што се може рећи на основу сачуваног фронтисписа, као јединог сигурног податка о постојању куле звоника у Грачаници, јесте да тај звоник није имао функцију простора предвиђеног за повлачење и молитву угледних монашких личности или испосника (слика бр. 5).³⁷

Иако се не може утврдити када је кула звоник тачно саграђена и ко ју је саградио, овај архитектонски елемент имао је важну симболичку и богослужбену улогу у животу Грачанице. Овај осврт на комплексно питање изградње куле звоника над грачаничким ексонартексом имао је намеру да подсети и на невелику пажњу посвећену канонској и богослужбеној улози звоника уопште, посебно у просторним структурама манастирских комплекса. У првим столећима турске владавине, православни храмови

³⁴ О. М. Кандић, *Куле звоници*, 58.

³⁵ *Исто*, 58.

³⁶ М. Шупут, *Архитектура пећке припрате*, у: ЗЛУМС 13, Нови Сад 1977, 59.

³⁷ Н. Дебљовић Ристић, *Појава и значај употребе звона*, 99.

нису уништавани нити је била забрањена слобода исповедања вере, међутим, оно што је било на удару турских разарајућих снага била су црквена најистакнутија постројења као што су предворја и звоници³⁸, највероватније због одређених веровања од којих су се Турци прибојавали.³⁹ То је био управо један од разлога што се о звонима и кулама звонницама, о симболичкој улози њихових појавних облика не зна довољно, нити о њима има довољно материјалних података из тог времена.

Aleksandra Dimitrijević

(Faculty of Philosophy, University of Priština, Kosovska Mitrovica)

THE ISSUE OF THE EXISTENCE OF A BELL TOWER OVER THE OUTER
NARTHEX OF THE GRAČANICA MONASTERY

The issue of the existence of a bell tower on the Gračanica exonarthex is complex, for several reasons. The first reason is that no written information about the bell tower exists, nor have the remains of the bell tower been found. Then, the only information about the existence of a bell tower is a graphic representation of the church produced in 1539. and printed in the Oktoechos Book based on which its exact position cannot be determined certainty. As a third reason, it can be stated that several researchers interpret it differently and assume its position differently based on the remains of the foundation of the two columns, which cannot be claimed to have exactly what function they had. If it were determined that there really was a belfry above the Gračanica exonarthex, and judging by the Oktoechos Book, then it, like the bell towers at Bogorodica Ljeviška and in Peć, would belong to a special group of bell towers, built above the narthex, which were built from the beginning of the XIV century. What constitutes a common feature of this group of bell towers is their position in relation to the church, in its longitudinal axis, integrated into the upper construction of the narthex. In science, the opinion is accepted that bell towers were built next to episcopal churches from the time of St. Sava, and that this practice continued even later. If it were determined that there was a belfry above the exonarthex in Gračanica, then, in addition to the above reasons, it would most likely have been constructed due to the imposition of liturgical needs, and in addition to its practical purpose, it would also contribute to the more monumental appearance of the church.

³⁸ Како се ислам ширио, извори још из средине IX века описују сукоб звука хришћанских звона и мујезина односно њиховог позива на „езан“ пет путана дан.

³⁹ Према исламском веровању, звона су призивала ђаволске духове cf. М. Чанак-Медић, Д. Војводић, Д. Поповић, *Манастир Жича*, Београд, 433.